

Η Αρτοκλασία και η κανονική της διάταξη:

Τελετουργικές παρατηρήσεις*

Υπό Εμμανουήλ Αθ. Λουκάκη

«Η τέλεσις αρτοκλασίας εις το τέλος του όρθρου ή της θείας Λειτουργίας, ουδαμού αναφερομένη, είναι παντάπασι ξένη προς την τάξιν της Εκκλησίας. Δυστυχώς οι σημερινοί ποιμένες...ενδίδουν εις απαιτήσεις γυναικαρίων αείποτε μανθανόντων και μηδέποτε εις ευσέβειαν ελθείν δυναμένων».

Αρχιμ. Δοσίθεος

Τυπικόν του Οσίου και Θεοφόρου πατρός ημών Σάββα του Ηγιασμένου

Ιερά Σταυροπηγιακή Μονή Παναγίας Τατάρνης, Αθήνα 2006.

1. Περιπτώσεις

Σε ορισμένες ενορίες, επικρατεί εσχάτως το φαινόμενο, να διακόπτεται η θ. Λειτουργία σε οποιοδήποτε σημείο της και να τελείται «μεγαλοπρεπώς» η ακολουθία της Αρτοκλασίας, σε μεγάλες εορτές (Χριστουγέννων, Θεοφανείων, Πεντηκοστής, Υψώσεως του Τ. Σταυρού, Θεομητορικές) ή Κυριακές και μάλιστα, μετά την ανάγνωση του Ευαγγελίου, στο Κοινωνικό ή και στο τέλος. Αρκετές φορές επίσης ακούμε τον λειτουργό ιερέα μετά την εκφώνηση του **«Μετά φόβου Θεού, πίστεως, και αγάπης...»** να αναγγέλλει στους πιστούς ότι «θα κοινωνήσουν στο τέλος, αφού ευλογηθούν οι άρτοι» και τον βλέπουμε να αποσύρει ευθύς **τα Άγια** στην αγία τράπεζα. Η πράξη αυτή βεβαίως έχει επισύρει δυσμενή σχόλια, όχι αδίκως, κυρίως από μητέρες με νήπια και γέροντες. Συνέβη επίσης σε κάποια εορτή, λόγω καθυστερημένης προσέλευσης, να έχουμε δύο φορές ευλόγηση των άρτων: και στο τέλος του Όρθρου και της θ. Λειτουργίας! Οι περιπτώσεις αυτές και άλλες παρόμοιες, έγιναν αφορμή για πληρέστερη εξέταση του θέματος προς καταγραφή και παρουσίαση της ορθής θέσεως και τελέσεως της ακολουθίας αυτής στις λατρευτικές μας συνάξεις.

*Η παρούσα μελέτη αφιερώνεται στη μνήμη του μακαριστού Μητροπολίτου Ιεραπότνης και Σητείας κυρού Ευγενίου (1952-2016).

Τα παραπάνω παραδείγματα σύγχρονης “λειτουργικής ευσέβειας¹” εμφανίζουν τη διασάλευση της παραδεδομένης τάξεως και την ακαταστασία, που επέρχεται στη θ. Λειτουργία με την ακολουθία αυτή. Αλλά και γενικά η ίδια η ακολουθία της αρτοκλασίας υπό τη σημερινή της μορφή, δημιουργεί προβλήματα στις ακολουθίες, όπου εντάσσεται. Εκτός από τη θ. Λειτουργία, που αναφέραμε, δημιουργεί προβλήματα τόσο στην ακολουθία του Εσπερινού, όσο και του Όρθρου. Διευκρινίζουμε εξ’ αρχής ότι αναφερόμαστε στην ακολουθία της αρτοκλασίας καθ’ εαυτήν – με τη σημερινή δομή της για τις ενορίες – και όχι στην προσφορά άρτων από τους πιστούς, η οποία και θεωρείται «πανηγυρικό στοιχείο στον εορτασμό μνήμης Αγίων και άλλων εορτών²» γι’ αυτό και επεκράτησε να τελείται σε κάθε εορτή. Οι πιστοί προσφέρουν τους άρτους στους Αγίους και σε διάφορες άλλες εορτές, κυρίως της Υπεραγίας Θεοτόκου: «Προσφέρουν τα δώρα της δημιουργίας τον άρτο, τον οίνο το έλαιο... ανάλογα με την περίπτωση, ως ευχαριστία και “βαπτισμένα” στη Χάρη του Κυρίου, να επιστρέψουν στους προσφέροντες αυτά για τη διατροφή και τον αγιασμό τους³». Αυτό ισχύει κατά την επικρατούσα πρακτική σήμερα, η οποία εγγίζει περισσότερο τα όρια του εθίμου. Η Παράδοση, βέβαια, της Εκκλησίας περιφρουρούσα το νόημα και το σκοπό της ιεροτελεστίας αυτής, έχει ορίσει ειδική θέση, καθώς και ημέρες και ώρες τελέσεως και διανομής της, όπως θα εξηγήσουμε πιο κάτω.

2. Η κανονική θέση της Αρτοκλασίας

Η αρτοκλασία τελείται εις ανάμνηση της ευλογίας και πληθύνσεως των πέντε άρτων στην έρημο, από τον Κύριο και του χορτασμού χιλιάδων ανθρώπων, καθώς αναφέρεται στο Ευαγγέλιο (Ματθαίου ιδ’ 13-21, ιε’ 32-39. Μάρκου ς’ 32-44, η’ 1-10. Λουκά θ’ 10-17 και Ιωάννου ς’ 1-15). Κατά τον αείμνηστο καθηγητή Ιωάννη Φουντούλη (+2007) «η αρτοκλασία ήταν πάντοτε συνδεδεμένη με τον μεγάλο εσπερινό, τις αγρυπνίες δηλαδή. Ο σκοπός της ήταν (και είναι) διπλούς: για να στηρίζονται οι πατέρες **διά τον κόπον της αγρυπνίας** μέχρι την ώρα της θείας κοινωνίας και να αγιάζονται...⁴». «Τελείται δε – καθώς αναφέρει – περί το τέλος του εσπερινού μετά τα Απολυτικά και προ της απολύσεως εν ταις μεγάλαις εορταίς ή

¹ Περί λειτουργικής ευσέβειας και της σημασίας της βλ. Σμέμαν, Αλεξάνδρου, *Η Εκκλησία Προσευχομένη-Εισαγωγή στη Λειτουργική Θεολογία*, Αθήνα 1991. Πρβλ. Ευαγγ. Παχυγιαννάκη και Εμμ. Αθ. Λουκάκη, “Ο εσχατολογικός χαρακτήρας της Θ. Λειτουργίας και η σύγχρονη ενοριακή πράξη: Προβλήματα και δυνατότητες”, στην *Επιστημονική Επετηρίδα Ι. Μ. Πέτρας και Χερρονήσου*, Τόμος ΣΤ’, Μέρος Β’, σσ. 223 κ.ε.

² Βλ. Ι. Φουντούλη, *Απαντήσεις εις Λειτουργικές Απορίες, Γ*’, σσ. 102-104. Βλ. επίσης *Απαντήσεις εις Λειτουργικές Απορίες, Α*’ σσ. 39-41.

³ Πρωτ. Γ. Μεταλληνού, *Η Θεολογική μαρτυρία της Εκκλησιαστικής Λατρείας*, Αρμός, Αθήνα 1996, σ. 382.

⁴ *Λειτουργική Α’ Εισαγωγή στη θ. λατρεία*, Θεσσαλονίκη, 2000, σσ. 150-151. Του ιδίου, *Απαντήσεις εις Λειτουργικές Απορίες, Β*’ σσ. 290-291.

ταις μνήμαις εορταζομένων Αγίων, καθ' ας, κατά τα Μοναστηριακά Τυπικά προβλέπεται ολονύκτιος αγρυπνία⁵». Τα ίδια ακριβώς αναφέρει και ο Σκιαθίτης αρχιερατικός επίτροπος και τυπικολόγος Γεώργιος Ρήγας (1884-1960) αποπνέων την παράδοση των Κολλυβάδων Πατέρων του Αγίου Όρους, αλλά και επισημαίνων την μεταβολή, που ήδη επικρατούσε επί των ημερών του: «Η τελετή της αρτοκλασίας είναι απαραίτητον μέρος της ολονυκτίου Αγρυπνίας...η οποία όμως υπήκουσα συν τω χρόνω εις τον νόμον της εξελίξεως, κατήντησεν ήδη, ιδίως εις τας κατά κόσμον Εκκλησίας, να θεωρήται εορταστικόν στοιχείον των πανηγύρεων, και επεκράτησε να τελήται εις πάσαν εορτήν ανεξαρτήτως αν κατά την ημέραν καθ' ήν προτίθεται η αρτοκλασία, τελήται ή όχι και ολονύκτιος Αγρυπνία⁶». Απαρτίζεται δε από δύο διακεκριμένα μέρη: Την ευλογία των άρτων και την αρτοκλασία, δηλαδή τον διαμερισμό των άρτων και της διανομής των εις τεμάχια στους αγρυπνούντες αδελφούς⁷ ή το εκκλησίασμα.

Στο σημείο αυτό τη συναντούμε σε όλα τα Μοναστηριακά Τυπικά, ιδιαίτερα στο **Τυπικόν του Οσίου και Θεοφόρου ημών πατρός Σάββα του Ηγιασμένου** όπου διασώζεται και η παλαιότερα μορφή της. Εδώ π.χ. τη βρίσκουμε στη «Διάταξη του Μεγάλου Εσπερινού και της Αγρυπνίας» μετά τα απολυτικά: «...Και ημείς το απολυτικίον του ήχου, ή το «**Θεοτόκε Παρθένε**», λέγοντες αυτό εκ γ'. Ο δε κελλαρίτης προτίθησιν εν τω αναλογίω άρτους ε' εξ ων εσθίομεν εν τη τραπέζη. Ωσαύτως και στάμνον μεστήν οίνου του καλλίστου, και ολίγον έλαιον εις άγγος τι. Ο δε ιερεύς λαβών άρτον ένα επί χείρας, και τυπώσας εν αυτώ Σταυρόν, επεύχεται την ευχήν ταύτην εκφώνως. **Κύριε Ιησού Χριστέ ο Θεός ημών ο ευλογήσας τους πέντε άρτους...** Και μετά το, Αμήν, λέγομεν τον λγ' ψαλμόν, το, **Ευλογήσω τον Κύριον εν παντί καιρώ**, έως του μέσου, άχρι του, ουκ ελαττωθήσονται παντός αγαθού⁸». Μετά δε το «**Ευλογία Κυρίου**» του ιερέως συνεχίζει: «...Ο δε Κελλαρίτης διακλάσας τους άρτους επιδίδωσι τοις αδελφοίς. Ωσαύτως και από ενός ποτηρίου οίνου, διά τον κόπον της αγρυπνίας, ώσπερ εξ' αρχής παρελάβομεν από των Αγίων Πατέρων. Από δε της ώρας εκείνης, ουκ έχει τις εξουσίαν ποιείν ύδωρ διά την μετάληψιν των αχράντων Μυστηρίων. Ο δε ευλογηθείς άρτος εστίν αλεξιτήριον παντοίων κακών, ει μετά πίστεως λαμβάνοιτο...»⁹.

Στην ίδια θέση, μετά τα απολυτικά και με προσθήκη σίτου και ελαίου στα ευλογούμενα είδη, τη βρίσκουμε και στην **Διάταξη της Ιεροδιακονίας**, την συντεθείσαν παρά του αγιωτάτου και Οικουμενικού Πατριάρχου, Κυρίου Κυρίου Φιλοθέου (του Κοκκίνου, 1300-1379), όπου διατάσσεται η Αγρυπνία, που είναι καταχωρημένη στο εν χρήσει **Ευχολόγιον το Μέγα**: «...Μετά το **νυν απολύεις** και το **Τρισάγιον...Πάτερ ημών**, εκφωνεί ο ιερεύς **Ότι σου εστιν η Βασιλεία**. Και

⁵ Ιωάννου Φουντούλη, «Αρτοκλασία», στη *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3, σσ. 287-288.

⁶ Βλ. Γεωργίου Ρήγα, *Ζητήματα Τυπικού*, Θεσσαλονίκη, 1999, σσ. 23-24.

⁷ Στο ίδιο, σ. 23.

⁸ Βλ. *Τυπικόν του Οσίου και Θεοφόρου ημών πατρός Σάββα του Ηγιασμένου*, Ενετίησιν 1771, σ. 5.

⁹ Στο ίδιο.

ψάλλεται το Απολυτίκιον της ημέρας, και το Θεοτοκίον...Ει δε Δεσποτική εορτή, ή Θεομητορική, το της εορτής, εκ τρίτου. Ψαλλομένου ουν του τελευταίου Απολυτικίου μεγαλοφώνως και αργώς, ο Διάκονος, πρότερον ευλογίαν αιτήσας επί τω θυμιάματι παρά του ιερέως και λαβών, θυμιά κύκλωθεν τους άρτους σταυροειδώς, είτα τον Ηγούμενον, και πάλιν τους Άρτους έμπροσθεν μόνον. Πλησιάσαντος δε του ιερέως, ίσταται παρά το δεξιόν αυτού μέρος ο Διάκονος, κρατών τη μεν αριστερά χειρί τον θυμιατόν, τοις δε τρισί δακτύλοις της δεξιάς το Ωράριον. Και πληρωθέντος του Απολυτικίου, δεικνύων μετά του Ωραρίου τους πέντε Άρτους, λέγει: **Του Κυρίου δεηθώμεν. Ο δε ιερεύς την ευχήν Κύριε Ιησού Χριστέ ο Θεός ημών ο ευλογήσας τους πέντε άρτους...¹⁰».**

Είναι δε χαρακτηριστικό ότι στις Αγρυπνίες που τελούνται κατά τους θερινούς μήνες, γίνεται μεν ευλόγηση των άρτων, αλλά όχι και αρτοκλασία, (δηλαδή διανομή των άρτων) διότι θεωρείται μικρό το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί, μέχρι τη μετάληψη των αχράντων Μυστηρίων, «διά το βραχύ της νυκτός». (Πεντηκοστάριον, Κυριακή του Θωμά, μετά τον Εσπερινόν)¹¹. Ο βαθύτερος λόγος είναι δηλαδή η προ της θείας Μεταλήψεως τελεία νηστεία. Οι διατάξεις του Ιεροσολυμιτικού Τυπικού είναι σαφείς: «Καίτοι ευλογούνται οι άρτοι κατά την παρούσαν ώραν, αρτοκλασία γίνεται μόνον εν καιρώ χειμώνος. Κατά το θέρος οι άρτοι ευλογούνται μεν νυν, διακλώνται όμως και διανέμονται μετά την θείαν Λειτουργίαν¹²». Ως απαραίτητο στοιχείο της αγρυπνίας, επισημαίνεται από τον Άγιο Συμεών Θεσσαλονίκης (+1429) ο οποίος αναφέρει ότι «ει ουκ έστι δε (αγρυπνία), μετά την κεφαλοκλισίαν ούτε λιτή γίνεται, ούτε ευλόγησις άρτων. Τα αποστίχου δε μόνον ψάλλεται, και το “Νυν απολύεις” λέγεται...ότι αύτη εξαιρέτως δια τον κόπον διετυπώθη της αγρυπνίας, ίνα και ευλογίας Χριστού, και μικράς παρακλήσεως οι αδελφοί δια τον κόπον τυχόντες, έκτοτε προσευχήν δια την κοινωνίαν των φρικτών μυστηρίων έχωσι, και μάλιστα οι ιερωμένοι¹³».

3. Η νεότερη τάξη της αρτοκλασίας κατά τα Τυπικά Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτου και Γεωργίου Βιολάκη (Τυπικόν της Μεγάλης Εκκλησίας, ΤΜΕ).

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η τάξη της αρτοκλασίας ούσα στην αρχική της μορφή «απλουστέρα της σημερινής¹⁴» η οποία τελείται στις ενορίες, δεν

¹⁰ «Διάταξις της Ιεροδιακονίας», *Ευχολόγιον το Μέγα*, Αθήνα 1970, σσ. 6-7.

¹¹ Γ. Ρήγα, *Ζητήματα Τυπικού*, ό.π. σ. 23.

¹² Αρχιμ. Δοσιθέου, “Υποσημειώσεις εις το Β' Κεφάλαιον”, εν *Τυπικόν του Οσίου και Θεοφόρου Πατρός Ημών Σάββα του Ηγιασμένου*, έκδ. Ιεράς Σταυροπηγιακής Μονής Παναγίας Τατάρων, Αθήνα 2006, σ. 77. Εις το εξής παρατίθεται ως ΤΟΘΠΗΣ.

¹³ Βλ. Συμεών Θεσσαλονίκης, “Περί της λεγομένης αρτοκλασίας”, *PG. 155*, 240, ΑΒ. Πρβλ. Ιωάννου Φουντούλη, *Απαντήσεις εις Λειτουργικάς Απορίας*, Α', σ. 39.

¹⁴ Ι. Φουντούλη, «Αρτοκλασία», ό. π. Αλλαχού δε αναφέρει: «Η τάξη της ήταν και είναι απλουστάτη»: *Λειτουργική Α'*, ό. π. σ. 150.

περιλάμβανε καμία από τις νυν υπάρχουσες δεήσεις, ούτε την κεφαλοκλισία, ούτε το “**Θεοτόκε Παρθένε**”, αφού οι μεν είναι στοιχείο της Λιτής, το δε της απολύσεως του Εσπερινού και όχι της αρτοκλασίας: “**Το Θεοτόκε Παρθένε...**” είναι το Θεοτοκίο των μεγάλων εσπερινών των αγρυπνιών, που ψάλλεται όταν δεν είναι δεσποτική εορτή αντί του Θεοτοκίου του ήχου του απολυτικού¹⁵ το οποίο, ως σημειωθεί ενταύθα για να μην επαναληφθεί, ψάλλεται από τους χορούς και όχι από τον ιερέα¹⁶. Περιλάμβανε μόνο της ευχή της ευλογήσεως των άρτων και την ψαλμωδία στίχων του 33^{ου} ψαλμού, όπως ανωτέρω, κατά τον οποίον αρχικά γινόταν η διανομή και μετάληψη του αγιασθέντος άρτου και του οίνου. Αλλά και αυτή αυτή η ευχή της ευλογήσεως των άρτων έχει δεχθεί νεότερες προσθήκες παρέμβλητων στοιχείων στα σύγχρονα **Ιερατικά**, όπως θα φανεί κατωτέρω¹⁷.

Η μεταφορά της από τα μοναστήρια στις ενορίες έγινε προφανώς κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας, λόγω της σκληρής δοκιμασίας των χριστιανικών λαών της Ανατολής, οπότε έγιναν πολλές απλοποιήσεις ακολουθιών και απλουστεύσεις ιεροτελεστιών, δεδομένου ότι αγρυπνίες ήταν αδύνατο να τελεστούν. «Τότε διαμορφώθηκε μια ιδιόρρυθμη ακολουθία, μίγμα Λιτής και Εσπερινού, που κατ’ αρχάς μεν συνήπτετο στον Εσπερινό, αργότερα όμως και στον Όρθρο και σ’ αυτή τη θ. Λειτουργία ή ετελείτο και αυτοτελώς». Πρόκειται περί μιας «νεωτερικής ακολουθίας...η οποία συνετέθη σε περίοδο (λειτουργικής) παρακμής, κατηρτίσθη δε από ανθολογία παλαιότερων στοιχείων, λίγο ή πολύ ασύνδετων μεταξύ τους, που προέρχονται από την ακολουθία του μεγάλου μοναχικού Εσπερινού, της εκτενούς, της Λιτής και της ευλογήσεως των άρτων¹⁸». Οι δεήσεις της Λιτής τροποποιήθηκαν κατά το δοκούν (η ίδια η Λιτή άνευ αποχρώντος λόγου μετατέθηκε στην ακολουθία του Μεσονυκτικού, όπου και παραμένει, πίζοντάς την ασφυκτικά, και, συνωδά αυτής και την μεγαλοπρεπή ακολουθία του Όρθρου) και έμεινε μετέωρο το «**Θεοτόκε Παρθένε...**» να γίνεται κατά την ψαλμωδία του η θυμίαση των άρτων, ψαλλόμενο μάλιστα από τον ιερέα καθώς διατάσσεται στο **TME**¹⁹. Κατά τον Γ. Ρήγα, «ουδεμίαν συνάφειαν έχει η ευλόγησις των άρτων μετά της Λιτής και των μετά την Λιτήν ειθισμένων δεήσεων²⁰».

Η τοιαύτη όμως τροποποίηση συνετέλεσε «στην απώλεια και αλλοίωση του αρχικού της νοήματος, στήριξη δια τον κόπον της αγρυπνίας: Αποδεσμεύθηκε από τον μεγάλο Εσπερινό και τη στήριξη των πιστών “διά τον κόπον της αγρυπνίας” και απέκτησε την έννοια του αγιασμού διά μεταλήψεως του ευλογημένου άρτου, συνδεόμενη με τις εορτές (συνήθως τις οικογενειακές) και τις μνήμες των

¹⁵ Ι. Φουντούλη, *Απαντήσεις εις Λειτουργικάς Απορίας*, τ. Ε', σσ. 144-145.

¹⁶ Αρχιμ. Δοσιθέου, “Υποσημειώσεις...”, *ΤΟΘΙΠΗΣ* σ. 73.

¹⁷ *Τυπικόν του Οσίου και Θεοφόρου ημών πατρός Σάββα του Ηγιασμένου*, ό.π., σ. 5. Περί αυτών γίνεται λόγος στο τέλος της παρουσίας εργασίας.

¹⁸ Ι. Φουντούλη, *Απαντήσεις εις Λειτουργικάς Απορίας*, τ. Ε', σσ. 144-145. Του ιδίου, *Λειτουργική Α'*, ό π. σ. 150. Νεωτερικός: αυτός που ανοίγει νέους δρόμους...

¹⁹ Βλ. *Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας*, σσ. 10-11.

²⁰ *Ζητήματα Τυπικού*, ό.π. σ. 24.

πανηγυριζομένων αγίων. Στη σύγχρονη ενοριακή πράξη τελείται ή στο μέσον του Εσπερινού μετά από μίαν υποτυπώδη Λιτή ή στο τέλος μετά τα απολυτικά, ή και στο τέλος του Όρθρου (κακώς) ή και κάκιστα στο τέλος της θ. λειτουργίας, αν μη και τελείως ανεξάρτητα²¹».

Πάντως στα νεώτερα Τυπικά του Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτου και Γεωργίου Βιολάκη, η τέλεσή της ορίζεται αποκλειστικά στον Εσπερινό και δη την αγρυπνία. Μάλιστα στο (χρονολογικώς αρχαιότερο) Τυπικόν του Κωνσταντίνου διατάσσεται το **“Θεοτόκε Παρθένε...”** “κατά πάσαν εορτήν, Δεσποτικήν τε και Θεομητορικήν, και παντός εορταζομένου Αγίου, ωσαύτως και εν τη Διακαινησίμω εβδομάδι”²². Εντύπωση βέβαια προκαλεί η διάταξή της ακόμη και στις πένθιμες μέρες της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, εντός του πλαισίου της λειτουργίας των Προηγιασμένων Δώρων, στις εορτές των Αγίων Χαραλάμπους (10 Φεβρουαρίου) και Τεσσαράκοντα Μαρτύρων (9 Μαρτίου) μετά τα αναγνώσματα του Τριωδίου και το **“Κατευθυνθήτω”**.²³ Επίσης στην **«Ερμηνεία εις εγκαινία ναού»** εν Κυριακή, εις την αγρυπνίαν, διατάσσεται αρτοκλασία μετά τα αναγνώσματα και την εκτενή, οπότε «ψάλλεται εξ αμφοτέρων των χορών το, **“Θεοτόκε Παρθένε...”** Οκτάηχον, μετά δε ψάλλονται τα Αποστίχα²⁴». Η πλήρης διάταξή της όμως αποτυπώνεται στο Τυπικόν του Γεωργίου Βιολάκη, το εν χρήσει σήμερα Τυπικόν του Οικουμενικού Πατριαρχείου (**TME**) όπως φαίνεται στην Προθεωρία § 11, όπου μετατίθεται από το τέλος του Εσπερινού του Μοναστικού Τυπικού, στο μεταξύ της εκφωνήσεως **«Είη το κράτος της βασιλείας σου»** και των Αποστίχων διάστημα και εξελίσσεται σε μια πιο αυτοτελή μορφή, με την οποία είναι γνωστή σήμερα, ψαλλομένου «ενός κατ’ εκλογήν Στιχηρού εκ της Λιτής. Επίσης διευκρινίζεται ότι “εν τη Διακαινησίμω Εβδομάδι, αντί του Θεοτόκε Παρθένε” (εκ του Τυπικού του Κωνσταντίνου) ψάλλεται το **“Χριστός Ανέστη”** ενώ εν Τεσσαρακοστή προβλέπεται αρτοκλασία μόνο κατά την εορτή του Αγίου Χαραλάμπους.²⁵». Εις το εν χρήσει **ΙΕΡΑΤΙΚΟΝ** διατάσσεται ως εν τω **TME**.

Κανονικά λοιπόν, τηρουμένων των αναλογιών, το **“Θεοτόκε Παρθένε”** δεν έχει σχέση με την αρτοκλασία²⁶. Ούτε (κατά προσωπική άποψη, με βάση τα προαναφερθέντα) και το **«Χριστός ανέστη»** κατά τη Διακαινήσιμο Εβδομάδα, αφού και τούτο ψάλλεται στην απόλυση του εσπερινού, καίτοι διατάσσεται από το **TME**²⁷.

²¹ Ι. Φουντούλη, *Λειτουργική Α’*, ό.π., σσ. 150-151. Ας σημειωθεί ότι ο όρος “υποτυπώδης” έχει την έννοια της διαμορφώσεως με ατελή τρόπο...

²² Βλ. *Τυπικόν του Κωνσταντίνου, Τυπικόν Εκκλησιαστικόν κατά την τάξιν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας*, 7^η έκδοση, Κωνσταντινούπολη 1874, σ. 4.

²³ Ό. π. σσ. 113, 116, 121. Προσωπικώς πιστεύουμε ότι η αρτοκλασία δεν χωράει στο λειτουργικό πλαίσιο των καθημερινών της Μ. Τεσσαρακοστής.

²⁴ Ό.π. σ. 262.

²⁵ *Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας*, ό.π. σσ. 10-11 και 186. Στις σελ. 10 και 11 η διάταξη απαιτεί πολύ προσοχή κατά την ανάγνωση, καθόσον ακριβώς στο μέσον της παραγράφου, εκ τυπογραφικού λάθους, παρεμβάλλεται κείμενο δύο σειρών “Περί του εν τω Εσπερινώ Προκειμένου” της σελ. 10.

²⁶ Βλ. Ι. Φουντούλη, *Απαντήσεις εις Λειτουργικές Απορίες, Ε’* σσ. 144-45.

²⁷ Βλ. *TME*, Προθεωρία, § 11.

Ούτε και οι λοιπές δεήσεις και ευχές – ενίοτε με ατομικό αυτοσχεδιασμό και γενικό προσκλητήριο Αγίων – το «**Δέσποτα Πολυέλεε...**» κλπ. αφού τα αιτήματα της αρτοκλασίας έχουν ήδη αναπεμφθεί προς Κύριον στις προηγούμενες δεήσεις και δη κατά την μεγάλη εκτενή του Εσπερινού. Βέβαια εκεί που μοιάζει να ανατρέπονται όλα είναι στο σημείο που ένιοι ιερείς (προς ανθρωπαρέσκεια;) ταυτίζουν «τους επιτελούντες την αγίαν εορτήν και πανήγυριν ταύτην» με τους «προσφέροντες τα δώρα ταύτα» (sic) αποκλειστικά!!! Δηλαδή οι εορτάζοντες είναι όχι όλη η εκκλησία, αλλά μόνο οι προσφέροντες τους άρτους! Έτσι δηλ. έχουμε «εορτάζοντες» και μη εορτάζοντες! Πράγματα απαράδεκτα.

Αλλά οι ανωτέρω παρατηρήσεις θα ήταν ελλιπείς αν δεν επεσημαίνετο ευθύς αμέσως η ζημία που έχει προκληθεί και ήδη παγιωθεί στην ίδια τη δομή των ενοριακών ακολουθιών στις οποίες συνάπτεται, του Εσπερινού, του Όρθρου και της θ. Λειτουργίας, κυρίως δια του εξοβελισμού του Βιβλικού στοιχείου. Ως επακόλουθο, κατά τον καθηγητή Πέτρο Βασιλειάδη, “ο πιστός στερείται ενός ουσιαστικού στοιχείου, χωρίς το οποίο η ευχαριστιακή “κοινωνία” παραμένει ελλιπής²⁸”. Στον μεν Εσπερινό α) δια της οριστικής εκτοπίσεως του α’ καθίσματος του Ψαλτηρίου ή του **Μακάριος ανήρ** στις Θεομητορικές εορτές και των επισήμως εορταζομένων Αγίων, στοιχείο, το οποίο διατάσσει το **ΤΜΕ**²⁹ και β) της μεταθέσεως της Λιτής, όπως προαναφέρθη. Στον Όρθρο επίσης δια της οριστικής κατάργησης α) του Πολυελέου. (Γι’ αυτό και ακούμε συχνά Πολυελέους στο Κοινωνικό)! β) των ωδών και των αντίστοιχων βιβλικών αυτών στίχων. Συνήθως στον Όρθρο ψάλλονται μόνο η πρώτη και τρίτη ωδή. γ) της αχρησίας της επιδόσεως αγίου ελαίου στους πιστούς προς το τέλος της ακολουθίας, ως διατάσσεται στα **Μηναία**, τηρουμένης στο Άγιο όρος και στις σλαβικές εκκλησίες. Πρόκειται για σεβασμία παράδοση, την οποία τηρούσαν παλιοί ιερείς. δ) της απολύσεως του Όρθρου. γ) Η δε μετάθεση και τέλεσή της στη θ. Λειτουργία έχει χαρακτηριστεί “οθνεία και εκτός τόπου και χρόνου...”³⁰ καθόσον προσβάλλει την ίδια την ουσία του τελεσιουργουμένου Μυστηρίου: «Εάν πράγματι η Λειτουργία καλεί τους πιστούς να μεταφέρουν εκεί τις βιοτικές ανάγκες τους³¹» τότε είναι παράλογο στην «τετελειωμένη θυσία όλων των θυσιών³²» να συνάπτονται αμέσως μετά το “**Είη το όνομα Κυρίου**” οι δεήσεις, η κεφαλοκλισία, το “**Δέσποτα Παντοκράτωρ**” κλπ. της αρτοκλασίας, ως εάν μη «**ήνυσται και τετέλεσται...το της οικονομίας μυστήριον**» κατά τη Λειτουργία του Μ. Βασιλείου. Φυσικά τα ονόματα των προσφερόντων τους άρτους, είναι δυνατόν να μνημονευθούν στην Προσκομιδή, τη Μεγάλη Εκτενή, ή στα Δίπτυχα!

28 Π. Βασιλειάδη, *Lex Orandi*, Ίνδικτος, Αθήνα 2005, σ. 129.

29 Βλ. Προθεωρία, §§ 4 και 5, σσ. 6-7. Στις ενορίες όμως δεν ψάλλεται ποτέ το «Μακάριος ανήρ...». Ούτε και ο Πολυέλεος στον Όρθρο (έστω μερικοί στίχοι), καιτοι πρόκειται περί Βιβλικού στοιχείου. Γιατί άραγε;

30 Βλ. Πρωτ. Γ. Τσέτση, “Στοχασμοί γύρω από το θέμα της «Λειτουργικής Αναγεννήσεως», στην ιστ. της Απ. Διακονίας, www.apostoliki-diakonia.gr.

31 Ιωάν Ζηζιούλα, Μητρ. Περγάμου, *Η Κτίση ως Ευχαριστία*, Αθήνα 1992, σ. 22.

32 Σμέμαν Αλεξάνδρου, *Η Εκκλησία Προσεννομένη*, ό. π. σ. 118.

Κατά τον ίδιο λόγο παρέλκει η μετάθεσή της κατά την εορτή της Υψώσεως του Τ. Σταυρού στον Όρθρο: «...είναι τέτοια η θεολογική και λειτουργική φύσις της εορτής αυτής, ώστε κάθε άλλη τελετή, που επισκιάζει ή που έστω τίθεται παραλλήλως προς την ύψωσι, δεν χωρεί στο λειτουργικό της πλαίσιο... Το ίδιο θα πρέπει να ισχύει και κατά την Κυριακή της Σταυροπροσκυνήσεως...³³» και της Πεντηκοστής, όπου μετά τη θ. Λειτουργία έπεται η ακολουθία του Εσπερινού.

4. Θαυματουργικές ιδιότητες του αγιασμένου άρτου

Τέλος ας σημειώσουμε εδώ, ότι τα περισσότερα των αρχαίων Τυπικών ομιλούν για «θαυματουργικές ιδιότητες της αρτοκλασίας, του άρτου εσθιομένου μετά πίστεως: Περί ίάσεως ψυχικών παθών και σωματικών νόσων διά της λήψεως ηγιασμένου άρτου, καθόσον ούτος έχει διάφορα χαρίσματα – παύει πυρετούς, πινόμενος μετά ύδατος, φρίκην (ρίγος) διώκει κλπ.». Βεβαίως η προσφορά των άρτων δέον να συνοδεύεται επίσης από τα «έτερα είδη αρτοκλασίας, τουτέστιν τον σίτον, τον οίνον και το έλαιον, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν προς ευλογίαν των αντιστοιχών οικιακών αποθεμάτων και μάλιστα για την παρασκευή προσφόρου ή κολλύβων ο σίτος³⁴».

5. Επαναφορά στη αρχική θέση

Δια τούτο φρονούμε ότι είναι επιτακτική ανάγκη να επανέλθει και η ιεροτελεστία αυτή στην αρχική κανονική της θέση του Εσπερινού, κατά τη διάταξη του Μοναστικού Τυπικού, μετά δηλ. το Θεοτοκίον των Απολυτικίων – απαλλαγμένη από τα πρόσθετα νεωτερικά στοιχεία, τα οποία και την αδικούν – ψαλλομένης επακριβώς και της Λιτής στον οικείο της τόπο (έστω με ολιγότερα τροπάρια χάριν συντομίας, για τις ενορίες). Ήδη η ευχή της ευλογήσεως περιλαμβάνει και τους προσφέροντες τους άρτους και τον αγιασμό τους (βλ. κατωτέρω). Με την υπάρχουσα δε δομή (όπως είναι στο **ΤΜΕ**) ας τελεσθεί ως ατομική ακολουθία ανεξάρτητα από άλλες ακολουθίες εν τω ναώ ή εν οίκω, διότι μόνο τότε δικαιολογείται. Αν μάλιστα κατά τον μακαριστό Ι. Φουντούλη «θεωρηθεί ως παλαιοτάτη λειτουργική πράξις και δη και υπόλειμμα των αγαπών των πρώτων χριστιανών, διασώσσα προς τοις άλλοις και το αρχαίον όνομα της θ. ευχαριστίας («κλάσις του άρτου»), ως και τον τρόπον κλάσεως

³³

Βλ. *Απαντήσεις εις Λειτουργικάς Απορίας*, Ε', σσ. 290-294.

³⁴

Αρχιμ. Δοσιθέου, “Υποσημειώσεις...”, *ΤΟΘΠΗΣ*, ό.π. σσ. 78-79.

και διανομής αυτής³⁵», τότε σίγουρα αδικείται στη σύγχρονη λειτουργική μας ευσέβεια. Οι αρχικές παρατηρήσεις του αρχιμ. Δοσιθέου τη δικαιώνουν.

Σε περίπτωση δε της κατ' οικονομίαν τελέσεώς της στο τέλος του Όρθρου, ή της θ. Λειτουργίας η ορθή πράξη, κατά τον μακαριστόν καθηγητή, είναι να διαβαστεί μόνο η ευχή της ευλογήσεως των άρτων και να γίνει θυμίαση αυτών, μετά το «**Του Κυρίου δεηθόμεν**». Στη θ. Λειτουργία, μετά το «**Δι' ευχών**» ή την Οπισθάμβωνο ευχή³⁶. Στη δεύτερη περίπτωση μπορεί κάλλιστα να συνδυαστεί και με τη λιτάνευση της εικόνας του Αγίου ή της φερομένης εορτής πέριξ του ναού και τη διανομή του αντιδώρου και του άρτου στον αύλειο χώρο.

Ο προαναφερθείς τυπικολόγος Γ. Ρήγας, παραθέτει την τέλεσή της κατά την “παλαιάν διατύπωσιν” ως εξής:

6. ΔΙΑΤΑΞΙΣ ΑΡΤΟΚΛΑΣΙΑΣ – Επίμετρο

Μετά το *Νυν απολύεις και το τρισάγιον*, ψάλλονται τα Απολυτικά της ημέρας ούτως:

α') Εν Κυριακή: Το αναστάσιμον Απολυτίκιον, **Δόξα** το αυτό, **Και νυν** το «**Θεοτόκε Παρθένε**» άπαξ. Εάν δε συμπέσει και Άγιος εορταζόμενος, ψάλλεται το αναστάσιμον Απολυτίκιον, **Δόξα** του Αγίου, **Και νυν** το «**Θεοτόκε Παρθένε**». Εάν δε συμπέση εν Κυριακή απόδοσις Δεσποτικής ή Θεομητορικής εορτής, ή μεθέορτα, ή προεόρτια, άνευ εορταζομένου Αγίου, το αναστάσιμον Απολυτίκιον, **Δόξα** της εορτής, **Και νυν** «**Θεοτόκε Παρθένε**». Τέλος εάν συμπέσει μετά της αποδόσεως, ή των μεθεόρτων, ή προεορτίων και εορταζόμενος Άγιος, ψάλλεται το αναστάσιμον Απολυτίκιον, της εορτής, **Δόξα** του Αγίου, **Και νυν** το Θεοτόκε Παρθένε.

β') Εκτός Κυριακής: Το Απολυτίκιον του εορταζομένου Αγίου, **Δόξα** το αυτό, **Και νυν** «**Θεοτόκε Παρθένε**». Εάν δε συμπέσωσι και μεθέορτα, ή προεόρτια, ή απόδοσις εορτής, το απολυτίκιον της εορτής, **Δόξα** του Αγίου, **Και νυν** το «**Θεοτόκε Παρθένε**».

Γ') Εις τας Δεσποτικές και Θεομητορικές εορτάς παραλείπεται το «**Θεοτόκε Παρθένε**», και ψάλλεται μόνον το Απολυτίκιον της εορτής εκ γ'. Εάν δε Θεομητορική εορτή συμπέση εν Κυριακή, ψάλλεται το Αναστάσιμον Απολυτίκιον άπαξ, και το της εορτής δις.

Ψαλλομένων των Απολυτικών εξέρχεται ο ιερεύς εκ του ιερού, και ψαλλομένου του «**Θεοτόκε Παρθένε**», ή κατά τας Δεσποτικές και Θεομητορικές εορτάς του τρίτου Απολυτικίου της εορτής, θυμιά σταυροειδώς τους άρτους κατά την ειθισμένην τάξιν. Και ευθύς μετά την συμπλήρωσιν του «**Θεοτόκε Παρθένε**», ή του τρίτου της εορτής Απολυτικίου, λαμβάνει ο ιερεύς ανά χείρας ένα των άρτων και ευλογεί αυτούς

³⁵ Βλ. Ι. Φουντούλη, «Αρτοκλασία», ό.π. σ. 287.

³⁶ Οι διατυπωθείσες ενταύθα προτάσεις εκφράζουν προσωπική άποψη του συγγραφέως, κατόπιν σχετικής επί του θέματος συζητήσεως με τον μακαριστόν καθηγητή Ι. Φουντούλη, περί το έτος 2005.

λέγων εκφώνως την ευχήν **“Κύριε Ιησού Χριστέ, ο Θεός ημών, ο ευλογήσας τους πέντε άρτους εν τη ερήμω,..”** Εάν δε είναι ανάγκη να μνημονεύση και ονόματα των προσενηκάντων τους άρτους αναφέρει αυτά εν τη ευχή μετά την φράσιν **«και πλήθυνον αυτά εν τω οίκω των παρασκευασάντων (δείνος και δείνος), εν τη πόλει (ή τη αγία Μονή) ταύτη και εις τόν κόσμον σου άπαντα...»**. Μετά την ευχήν λέγεται χύμα το **Είη το όνομα Κυρίου τρις, Δόξα και νυν**, και αναγινώσκειται ο Ψαλμός **Ευλογήσω τον Κύριον** μέχρι του **«ότι ουκ έστιν υστέρημα τοις φοβουμένοις αυτόν»**. Ακολούθως ψάλλεται ο στίχος **Πλούσιοι επτώχευσαν και επείνασαν** άπαξ³⁷. Ο ιερεύς μετά την ευχήν απέρχεται και ίσταται έμπροσθεν των αγίων θυρών βλέπων προς δυσμάς. Μετά δε την συμπλήρωσιν του **Πλούσιοι επτώχευσαν** λέγει **Ευλογία Κυρίου και έλεος αυτού**. Είθ' ούτως εάν μεν γίνεται Αγρυπνία, τίθεται η κατάλληλος ανάγνωσις, και μετ' αυτήν συνεχίζεται κατά τάξιν ο Όρθρος. Ει δε μη ευθύς ο ιερεύς ποιεί την απόλυσιν του Εσπερινού λέγων **«Δόξα σοι Χριστέ ο Θεός, η ελπίς ημών, δόξα σοι. Χριστός ο αληθινός Θεός ημών..»**³⁸

Αναφέραμε όμως προηγουμένως ότι και η ίδια η ευχή της ευλογήσεως των άρτων έχει δεχθεί παρέμβλητα στοιχεία. Παραθέτουμε εδώ την αρχική μορφή της κατά το Ιεροσολυμιτικό Τυπικό: **«Κύριε Ιησού Χριστέ, ο Θεός ημών, ό ευλογήσας τούς πέντε άρτους, και πεντακισχιλίους χορτάσας, Αυτός ευλόγησον και τούς άρτους τούτους, τον σίτον, τον οίνον και το έλαιον, και πλήθυνον αυτά εν τη αγία Μονή (Εκκλησία) ταύτη, και εις τον κόσμον σου άπαντα. Και τους εξ αυτών μεταλαμβάνοντας πιστούς αγιάσον. Ότι συ ει ο ευλογών και αγιάζων τα σύμπαντα Χριστέ ο Θεός και σοι την δόξαν αναπέμπομεν συν τω Πατρί...»**³⁹.

Παραβάλλων την ως άνω ευχή με τη σημερινή της διάταξη στα **ΙΕΡΑΤΙΚΑ**, ο αρχιμ. Δοσίθεος σχολιάζει: **«Πρόσχεσ ω ιερεύ, εις το απλούν της ευχής και μη πρόσθετε εκ ζήλου τα περιττά «εν ερήμω – άνδρας – δούλους – τρέφων – πληθύνων – συντηρών»**.⁴⁰

Αλλά δι' όλα αυτά **«Του Κυρίου δεηθώμεν»**. Στο πλαίσιο αυτό η παρούσα πραγματεύση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ταπεινή λειτουργική και θεολογική τοποθέτηση απευθυνόμενη προς τα έχοντα την αρμοδία ευθύνη εκκλησιαστικά πρόσωπα προς διευθέτηση του ζητήματος.

³⁷ Κατά τον αρχιμ. Δοσίθεο, «ο στίχος ούτος ψάλλεται **μόνον** εις ήχον βαρύν εναρμόνιον. Λέγομεν **μόνον**, διότι πολλοί ψάλλουσι τούτον εις ήχον **πλ.α'** και δη εις ρυθμόν τρισημον και υποσκάζοντα...Ψάλλεται δε υπό των χορών». “Υποσημειώσεις...”, **ΤΟΘΙΗΣ**, ό.π. σ. 76. Επισήμανση δική μας. Υποσκάζω: χωλαίνω, κουτσαίνω.

³⁸ Βλ. Γ. Ρήγα, «Η θέσις της Αρτοκλασίας», **Ζητήματα Τυπικού**, ό.π. σσ. 24-25.

³⁹ Ο. π. σ. 5. Αγ. Συμεών Θεσ/νίκης, ό.π.

⁴⁰ “Υποσημειώσεις...”, ό. π. σ. 76.

